

EESTI KEELE GRAMMATIKA UURIMISE MINEVIKUST JA OLEVIKUST

Mati Erelt

Eesti keele grammatika nägu on suurel määral olenenud sellest, kas eesti keelt on käsitatud inimkeele ühe esindajana, soome-ugri keelena või lihtsalt eesti keelena.

XVII ja XVIII sajandi eesti keele kirjelduses domineeris universaal-kontrastiivne aspekt. (Heinrich Stahli grammatika kontrastiivsusele on tähelepanu juhtinud Huno Rätsep 1987: 713.) Lähtuti ladina keele grammatikast või ladinapärasest saksa keele grammatikast. See oli kooskõlas toleaege universaalse grammatika ideega, et kõikides keeltes on enam-vähem ühesugune loogikale taanduv kategooriate süsteem. Üksikkeelte erinevusi käsitati vaid pindmiste erinevustena, tegemata seejuures põhimõttelist vahet leksikaalse ja grammatilise vahel. Normatiivse grammatika seisukohast oli loogilisus ehk "mõistusepärasus" ideaal. Näiteks Friedrich Gustav Arvelius arvas veel XVIII ja XIX sajandi vahetusel, et mitme objektivormi kasutamine eestlaste poolt pole mõistusepärane ja eestlasi tuleks õpetada kasutama objekti kändena vaid partitiivikujulist akusatiivi.

XIX sajandil "Beitragest" alates hakati eesti keelt käsitama soome-ugri keelena. Sajandi teisel poolel tuli eesti keele uurimisse ka võrdlev-ajalooline meetod. Eesti keele grammatilisest ehitusest anti hoopis tõepärasem pilt, kui seda võimaldas primitiivne universalism. Kuid positiivsega kaasnes algusest peale keele ajaloo ja keelesuguluse ületähtsustamine keele sünkroonsel kirjeldamisel. Deskriptiivse grammatika seisukohast tähendas ajaloo ületähtsustamine seda, et kasutati nisuguseid kategooriaid ja liigitusi, mis on põhjendatud küll ajalooliselt, kuid mitte sünkrooniliselt. Näiteks kui me Mihkel Veske kombel tunnistasime tänapäeva eesti keeles akusatiivi olemasolu, vaatamata sellele, et tänapäeva keeles puudub akusatiivil vormiline tunnus, mis eristaks seda genitiivist, siis oleks tegemist diakroonia ülekandmisega sünkrooniasse. Keelesuguluse ületähtsustamine tähendas seda, et eesti keele kirjeldamisel lähtuti liiga sageli soome mallist ja anti seega ebatäpne pilt keele ehitusest,

sest lähedasest sugulusest hoolimata on eesti ja soome keele vahel olulisi tüpoloogilisi erinevusi kõigil keeletasandil. Ülemäärane soomemeelsus algas teatavasti Johann Heinrich Rosenplänterist, kulmineerus Eduard Ahrensi grammatikas ja jätkus rahvusliku liikumise aja keeleuurijate töödes. Käesoleva sajandi algul Helsingi ülikoolis õppinud mehed ning iseseisvusaja algul Eesti keelelu tugevasti mõjutanud Lauri Kettunen jätkasid samas vaimus. Keelesuguluse ületähtsustamine pole päriselt kadunud tänapäevalgi. Selle negatiivsetest tagajärgedest ei ole kombeks rääkida. Üks väheseid, kes sellele tähelepanu on juhtinud, on Toomas Help artiklis "Eesti ja soome keele suhted: Wiedemann Ahrensi ja Veske vastu" (1988). Help kritiseerib Ahrensi ja Veske soomemõjulist häälikukestusest lähtuvat vältekontseptsiooni, vastandades seda Wiedemanni silbirõhu kontseptsioonile. Fennougrismi püsimumist soodustavaks teguriks tänapäeval on Soome liiga suur osakaal meie lingvistilises koostöös. Praegu ei ole enam mingit põhjust avastada maailma Soome kaudu, lähtuda just neist üldkeeleteaduslikest eelistustest, mida on teinud soome lingvistid, ja omandada need just soome interpretatsioonis ja soome keelele rakendatuna. Maailm on lahti igas suunas.

Normatiivses grammatikas tähendab fennougrism näiteks ajaloolise vanemuse põhimõtte arvestamist keelendite hindamisel (mida vanem, seda õigem), samuti päritolukriteeriumi rakendamist. Sugulaskeeltest, eriti soome keelest laenamine on fennougristliku mõtteviisi järgi niisama hea kui oma murretest kirjakeelde võtmine, muudest keeltest laenamine aga on tugevate piirangutega või puristide arvates kogunisti taunitav ettevõtmine. Läbinisti soomemõjuline oli teatavasti keeleuendus. Soomevaimustuses Johannes Aavik ei hoolinud isegi sellest, kas soome laensõnade häälikstruktuur vastas eesti omale või mitte, tähtis oli soome päritolu. Nii soovitas ta nt sõnu *haihtuma*, *ihaillema*, *jülhe*, *tuuhe* jne (vt Rätsep 1976: 214). Samas said Aavikult nahutada saksapärase sõnajärg (V2-järg ja kõrvallause SOV-järg), ühendverbid jne. Soome keele eeskujul soovitas Aavik laiendada partsiaalsubjekti ja -predikatiivi tarvitust, kasutada mitmete kaassõnade asemel käändeid, laiendada lauselühendite kasutusala, võtta kasutusele *i*-mitmus, lühike superlatiiv jne.

XX sajandi algul tekkis strukturalism, mis kirjeldas keelt loodusteadustest inspireerituna autonoomse süsteemina, st keele kasutusest ja kasutajatest, samuti ajaloost abstraheeritud süsteemina.

Strukturalisti jaoks on keeleüksus defineeritav ainuüksi süsteemisiseselt – suhete kaudu teiste keeleüksustega. Strukturalistlikus keelekirjelduses on esikohal konkreetne aspekt. Kui keeleüksused on defineeritavad süsteemisiseselt ja neil pole mingit keelevälisist tausta, siis on eri keeled üsna võrreldamatud. Eesti grammatikasse tuli strukturalism teadvustatud kujul alles 1960. aastatel. Kõige suuremad teened selles on Huno Rätsepal. Teadvustamata kujul esines strukturalismile omast keelesüsteemi abstraherimist nii varem kui ka hiljem.

Normatiivses grammatikas võiks strukturalismi (ebateadliku) ilminguna käsitada 1920. aastatel alanud mõnevõrra liialdatud süsteemitaotlust, variatiivsuse ja erandite vältimist kirjakeele normimisel, süsteemiaukude täitmise tungi. Süsteemipärasuse põhimõtte keelendite hindamisel oli kõige esiletõusvamalt omane Johannes Voldemar Veskile, mida ilmselt soodustas tema loodusteaduslik haridus. Asja mõnevõrra lihtsustades võiks öelda, et kui Aavik oli oma tegevuses eelkõige fennougrist, siis Veski oli eelkõige (ebateadlik) strukturalist.

Areng Heinrich Stahlit tänapäevani on niisiis toimunud üldiselt üksikule. Strukturalismi tulekuga eesti grammatikakirjeldusse sai üks ring täis. Oli aeg minna uuele ringile. Maailma keeleteadus pakkus selleks võimalust juba 1960. aastatest peale. Nimelt kerkis tol ajal esile kaks universalistlikku põhisuunda: Noam Chomsky generatiivgrammatika ja Joseph Greenbergi tüpologia. GG tekkis õigupoolest juba 1950. aastate lõpus, 1960. aastad olid selle kõrgaeg ning 1970. aastatel hakkas GG populaarsus juba vaibuma, ehkki uues kuues elab ta edasi praegugi. Greenbergist lähtuv tüpoloogiline suund sai alguse 1966. a, võitis populaarsust tasapisi ja alles 1980. aastatel sai täishoo sisse.

Chomsky arvates on inimese kui bioloogilise liigi üheks tunnuseks mingi väga abstraktse universaalse sisemise grammatika olemasolu ja lingvistika ülesandeks on kirjeldada nii seda abstraktset grammatikat kui ka seda, kuidas see grammatika läheb üle konkreetseks grammatikaks. Välja arvatud raskesti tõestatav väide universaalse grammatika psühholoogilisest reaalsusest, on Chomsky varasem generatiivgrammatika õigupoolest strukturalistlik, st auto-noomne grammatika, mis kirjeldab keelt tema kasutusest ja ajaloost abstraheritud süsteemina, päris varasel kujul koguni tähendust ignoreerides.

Eesti nooremad keeleteadlased läksid üldise generatiivgrammatika vaieldusega kohe kaasa. 1960. aastatel oli Tartu Ülikooli eesti keele kateedri juures Huno Rätsepa juhtimisel tegutsev keeleteadlaste rühm, kes nimetas end generatiivgrammatika grupiks. Hõlmitati lootust koostada kunagi eesti keele generatiivgrammatika ning peeti oma käsil olevaid töid selle ettevalmistuseks. Mõnes uurimuses sisaldas juba generatiivgrammatika fragmente, aga enne, kui millegi suurema juurde asuda jõuti, läks GG moest. Kõige ulatuslikum ja järjekindlam GG-fragment oli tallinlane Henno Rajandi uurimuses eesti impersonaali ja passiivi kohta (1969).

Keeletüpoloogia üritab leida universaale empiirilisel – konkreetsete keelte võrdlemise teel. Põhieesmärgiks ei ole seejuures mitte tervikliku universaalse grammatika avastamine, vaid universaalsete mallide, printsiipide ja tendentside avastamine ning nende seletamine. Tüpoloogia ei tähenda ainult keelte või mingite keelenähtuste klassifikatsiooni, tänapäeval tähendab ta ka üksikkeelte kirjeldamisel rakendatavat metodoloogiat või nagu praegu kombeks öelda – lähenemisviisi (vt nt Croft 1990: 2). Samasugused taotlused on ka uusimil generatiivgrammatikal, kuid kui viimane rõhutab jätkuvalt uurimisobjekti autonoomsust, olles vähemalt selles mõttes ikka edasi strukturalistlik, siis tüpoloogiline lähenemisviis on olnud algusest peale antistrukturalistlik ehk funktsionalistlik. See tähendab, et ehkki kirjeldatakse keelestruktuure, üritatakse neid seletada tähendusest ja keelesüsteemivälistest asjaoludest lähtudes, keele funktsioneerimisest ehk keele kasutusest lähtudes. Seetõttu nimetatakse lähenemisviisi funktsionaalseks tüpoloogiaks ehk funktsionaaltüpoloogiliseks lähenemisviisiks.

Normatiivse grammatika seisukohast tähendab funktsionaaltüpoloogiline lähenemisviis tegeliku keelekasutuse arvestamist, selle tunnustamist, et varieerumine keeles on reegel, mitte erand. See on asja funktsionaalne pool. Teiselt poolt tähendab see, et mingi keelenähtuse keele süsteemisse sobivuse hindamisel tuleb muudele asjaoludele lisaks arvestada keele tüpoloogilisi parameetreid ja keeletüpoloogia poolt pakutavaid keele universaalseid struktuuri-piiranguid (sh eriti nn implikatiivseid universaale “kui keeles on x, siis on seal ka y”).

Funktsionaaltüpoloogiline lähenemisviis on eesti deskriptiivsesse grammatikasse veel võrdlemise vähe jõudnud. EKGs on küll juba terve rida funktsionalismi ilminguid sees, näiteks Toomas

Helbi aktiivse ja passiivse morfoloogia eristus, süntaksi ülesehitus markeerimata struktuuridelt markeeritud struktuuridele, prototüübi mõistest lähtuvad definitsioonid jne. Ometi on EKG oma lähene-misviisilt siiski eestikeskne grammatika ega põhine ka teksti-korpustel.

Uue lähenemisviisi töödest võiks esile tõsta Helle Metslangi eesti ajasüsteemi käsitlevat doktoritööd (1994), kus tutvustatakse grammatikaliseerumise mõistet ning kirjeldatakse eesti verbikonst-ruktsoonide grammatikaliseerituse astet. Kahjuks pole Metslangil kasutada olnud korralikke tekstikorpusi.

Tüpoloogilise suunitlusega töid sisaldab 1996. a Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli uurimuste sarjas ilmuma hakanud allsari "Estonian: Typological Studies"

Et funktsionaaltüpoloogiline lähenemisviis eesti keele gram-matika uurimises tõeliselt jalad alla saaks, on vaja ulatuslikke tekstikorpusi. Kui keelekirjelduse huvi on nihkunud süsteemilt kasutusele, siis ei saa grammatik generativistide kombel ammutada ainekku oma peast. Haldur Öimu eestvõtmisel Tartu Ülikooli eesti keele laboris koostatud 1980. aastate eesti kirjakeele korpus on küll muidu igati eeskujulik andmebaas, kuid oma väikese mahu tõttu (1 miljon sõnet) grammatikatöö jaoks sobimatu. See võimaldab üht-teist välja selgitada vaid väga suure esinemissagedusega nähtuste kohta, harva esinevate nähtuste kirjeldamiseks läheks vaja mitukümmend korda suuremat mahtu.

Keele grammatikas toimuvate muutuste jälgimiseks ja ka tänapäeva keeles eri grammatikaliseerumisastmel olevate nähtuste kirjeldamiseks on vaja eri ajaperioodide tekstikorpusi. Eesti keele õppetool on enda ülesandeks võtnud XX sajandi eri kümnendite kirjakeele korpuste tegemise. Õigupoolest on alustatud möödunud sajandi lõpukümnendist, s.o ajast, mis eelnes vahetult keele-uuendusele. See 1890. aastate korpus hõlmab ilu- ja ajakirjandus-tekste umbes 500 000 sõne ulatuses. Valminud on ka samasuguse mahuga 1930. aastate kirjakeele korpus. Parajasti koostatakse 1940. ja 1960. aastate korpust.

Kuivõrd funktsionaaltüpoloogiline grammatikauurimine on alles üsna tagasihoidlikul järjel, ei saa ka rääkida selle tulemuste rakendamisest normatiivses grammatikas. Olles ise tegelnud nii eesti keele süntaksi uurimisega kui ka normatiivsete reeglite esitamisega, pean tunnistama, et väga paljude normatiivsete süntaksireeglite

(nt ühildumisreeglid, sihitise reeglid jne) taga ei ole usaldatavaid uurimistulemusi. Ei ole küllaldaselt uuritud ei nende praegust kasutust ega ka kasutuse muutusi ja nende muutuste (tüpoloogilist) põhjendatust. Nii kaua, kuni sellised uurimistulemused puuduvad, on teadusliku kaaluta nii väited eesti keele identiteedi kadumise kohta (vt nt Hint 1996) kui ka väited, et kõik on parimas korras.

KIRJANDUS

- Croft, W. 1990**, *Typology and Universals*. Cambridge University Press.
- Help, T. 1988**, Eesti ja soome keele suhted: Wiedemann Ahrensi ja Veske vastu. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 198–207.
- Hint, M. 1996**, Eesti keel okupatsiooni järel. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 802–808.
- Metslang, H. 1994**, Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish. – Oulun Yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39, Oulu.
- Rajandi, H. 1969**, Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. Tallinn. (Käsitöölise kandidaadiväitekirj.)
- Rätsep, H. 1976**, Soome laenudest eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 210–216.
- Rätsep, H. 1987**, Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 709–714.